دیوانی زەینەب خان (کچە کورد) ڕاستییە، یان وەهم؟

سوداد ڕەسووڵ
(زانکۆی سۆران - فاکەڵتی پەروەردە)

(١ - ٢)

پێشەکی

لە ماوەی ساڵی ڕابوردوودا دیوانی شاعیرێکی نەناسراو بە ناوی (زەینەب خان، کچە کورد) کەوتە نێو کتێبخانەی کوردییەوە(١). ئەم دیوانە لە ناوەندی ڕۆشنبیری کوردیدا وەک ڕووداوێکی گرنگی ئەدەبی پێشوازی لێ کرا، چونکە بۆ یەکەم جار بوو ناوی ئەم ئافرەتە کە خوشکی (دڵدار)ی شاعیرە، وەک شاعیر بێتە نێو دنیای ئەدەبی کوردییەوە، ئەمە لە کاتێکدا لە سەردەمی خۆی بە شاعیر نەناسراوە و هیچ شیعرێکیشی لە ماوەی ژیانی خۆیدا بڵاو نەکردووەتەوە.

ئەوەی زیاتر لەم دیوانە جێگەی سەرنجدانە ئەوەیە ئافرەتێکی شاعیر کە لە نیوەی یەکەم و سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم ژیاوە (١٩٠٠ - ١٩٦٣)، کۆمەڵێک شیعری نوێی بە زمانێکی کوردیی پاراو و پەتی نووسیوە کە لەو سەردەمەدا ئەو زمانە پەتییە نە لای شاعیران هەبووە، نە لە هیچ کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەیەکیش بەم زمانە نووسیویانە، لە لایەکی دیکەوە، ئەوەی زیاتر جێگەی تێڕامانە ئەو بابەتانەیە کە ئەو شاعیرە ئافرەتە لەو سەردەمەدا باسی کردووە، وەک مافی ئافرەت و یەکسانی کوڕ و کچ، سەربەخۆیی کوردستان، چوار پارچەی کوردستان، ئاڵای کوردستان، یەکی ئایار جەژنی کرێکاران، ئینگلیزی داگیرکەر...تاد

ئەمانە بابەتگەلێکن کە لەو سەردەمەدا بە دەگمەن، ئەگەر شاعیرێک هەڵکەوتبێت ئاوڕی لە یەکێک لەم بابەتانە دابێتەوە و شیعری لەبارەیانەوە نووسیبێت، چ جای ئەوەی لە کۆمەڵگەی بیستەکان و سییەکانی سەدەی بیستەم لە کوردستاندا ئافرەتێک لەو ئاستە ڕۆشنبیرییەدا بێت و درکی بەم هەموو مەسەلانە کردبێت و بە جورئەتەوە ڕووبەڕوویان بێتەوە و شیعری لەبارەیانەوە نووسیبێت!. ئەمانە هەمووی کۆمەڵێک گومان و پرسیار دێننە پێش کە ئاخۆ ئەم شاعیرە ڕاستییە، یان وەهمە؟ زەینەب خان خوشکی دڵدار بووە و ئەم هەموو ساڵە بەسەر وەفاتی تێپەڕیوە، شاعیر نەبووە! بۆچی ئەمڕۆ کتوپڕ دیوانێکی گەورەی شیعری بۆ پەیدا بوو؟ ئەمانە و کۆمەڵێک پرسیاری دی پێویستە بە میتودێکی ئەکادیمی توێژینەوەیان لەسەر بکرێ و لایەنە تاریکەکانی ڕووناک بکرێنەوە و هەرچی دوودڵی و گومان هەیە سەبارەت بەم ئافرەتە و ئەم شیعرانە بڕەوێتەوە.

ئامادەکار و چاپکەری دیوانەکە عەبدوڵڵا زەنگەنە بە جۆرێک باسی ئەم دیوانە و شیعرەکانی دەکات کە پێی وایە ئەمە گەوهەرێکە تازە دەدۆزرێتەوە، شایەنی ئەوەیە زۆری لەسەر بنووسرێت، هەروەها بە ڕادەیەک بەم خانمە سەرسام بووە، پێی وایە ئەم شاعیرە ئافرەتە (٧٥)

زەینەب خان

سالێک پێش ڕۆژگاری خۆی هاتووەتە دنیاوە و تا ئێستا لە وێنەی پەیدا نەبووەتەوە(٢). لە هەمان کاتدا لە چەندان شوێن، بە تایبەتی لە چاوپێکەوتنە تەلەڤزیۆنییەکاندا، دووبارەی دەکاتەوە کە پێی خۆشە توێژینەوە لەسەر ئەم دیوانە بکرێت، ئەگەر بۆچوونی دژیش هەبێت پێویستە بنووسرێت و ڕەخنەی لێ بگیرێت.

بە سەرنجدانێکی سەرپێیی لە زمانی شیعرەکان و ناوەرۆکی شیعرەکانی ئەم دیوانە، دەکرێ بە ئاسانی ئەوە دەستنیشان بکرێ کە ئەم شیعرانە هی چ سەردەمێکن، بۆیە هەر دوای بڵاوبوونەوەی دیوانەکە، چاوەڕێ بووم کە زۆر ناخایەنێت نووسەران و توێژەرانی ئەدەبی کوردی ئەم دیوانە شەنوکەو دەکەن و ڕاستیودروستیی شیعرەکانی بۆ خوێنەران و ئەدەبدۆستان ساغ دەکەنەوە، بەڵام ئەوەی بۆ من جێگەی سەرسوڕمان بوو، سەرنج و نرخاندنی نووسەران بۆ ئەم دیوانە تەواو بە پێچەوانەوە بوو، ئەو کتێبانەی دواتر لەبارەی ئەم دیوانەوە دەرچوون، هەر هەمووی تەرخان کرابوون بۆ ستایش و بەرز نرخاندنی شیعرەکان و توانایی شیعری و هزری ئەم ئافرەتە شاعیرە کە لەو سەردەمەدا پەی بەم بابەتانە بردووە و شیعری بۆیان هۆنیوەتەوە.

بەم دواییە سێ توێژینەوە بە کتێب لەبارەی ژیان و شیعرەکانی ئەم شاعیرە بڵاو بوونەتەوە، بێجگە لە بڵاوبوونەوەی چەندان وتار لەسەر ژیان و شیعرەکانی زەینەب خان لە گۆڤار و ڕۆژنامەکان، یەکێک لەم کتێبانە لە لایەن دوکتۆر شوکرییە ڕەسووڵ بوو بە ناوی (زەینەب خان، کچە کورد، ١٩٠٠ -١٩٦٣، خانمە شاعیری پێشەنگ لە خەبات و کۆڵنەداندا)(٣). لەم لێکۆڵینەوەیەدا دوکتۆر شوکرییە ڕەسووڵ بە فراوانی سەبارەت بە ناوەرۆک و بابەتی شیعرەکانی ئەو خانمە شاعیرەی نووسیوە و پێی وایە ئەم خانمە لە نێو کورد پێشەنگ بووە کە لەو سەردەمەدا سەبارەت بەم هەموو بابەتە گرنگە وەک پرسی یەکسانی ژن و پیاو، یەکی ئایار جەژنی کرێکاران و زۆر بابەتی دیکە شیعری نووسیوە، لە کۆتاییەکەی پێی وایە ئەو خانمە شاعیرە ژنێکی هۆشیار و ڕۆشنبیر و نیشتمانپەروەر و شاعیرێکی بەتوان و کوردپەروەر بووە، هەروەها پێی وایە بەپێی سەردەمەکەی خۆی ژنێکی سەرکردە و شێرەژن بووە و عەقڵێکی کراوەی هەبووە کە لە چەندان بۆنەدا خاوەن هەڵوێست بووە.(٤)

کتێبێکی دیکە کە لەبارەی ئەم دیوانەوە نووسرابێت، نامیلکەیەکە لە لایەن دوکتۆر محەمەد نووری عارف بە ناوی (زەینەب خان کچە کورد، ئەو شاعیرە نیشتماپەروەرەی کە مافی خۆی پێنەدراوە)(٥). لەم کتێبەشدا نووسەر سەرسامی خۆی بۆ ئەو شاعیرە دەردەبڕێت کە لە بیستەکان و سییەکان ژیاوە و ئەو هەموو شیعرەی بە کوردییەکی پەتی و ڕەوان نووسیوە و تا ئێستا کەس باسی نەکردووە، بۆیە مافی خۆی پێ نەدراوە، هەروەها پێی وایە ئەو شاعیرە ئافرەتێکی ڕۆشنبیر بووە و ئاشنایی بە ئەدەبیاتی فارسی هەبووە، شیعرەکانی حافز و سەعدی و مەولانا و سەنائی خوێندووەتەوە، هەروەها دەڵێت" زەینەب خان نزیکەی سەد ساڵێ لەمەوبەر دەستی بە شیعر نووسین کردووە، هەر لە سەرەتاوە بە زمانێکی سادە و ڕەوان و پاراو کە دەڵێی بۆ ئەمڕۆی نەتەوەکەی نووسیوێتی و جیاواز بووە لە شێوازی بەرهەمی بەشی هەرە زۆری شاعیرانی سەردەمی خۆی، بیروڕا و بۆچوون و مەبەستەکانی گەلێ پێش سەردەمەکەی خۆی کەوتوون کە هەندێکیان دەڵێی بۆ بارودۆخی نالەباری ئەمڕۆی کورد نووسیوێتی"(٦) لێرەوە دوکتۆر محەمەد نوودی عارف وەک کەسێکی

شارەزای شیعری کوردی بە روونی ئاماژەی پێ دەدات و هەستی کردووە کە ئەم شیعرانە هی ئەم سەردەمەن و بۆ ئێستا نووسراون، بەڵام نەیتوانیوە گومان بکات و ڕەتی بکاتەوە کە ئەمانە نابێت هی بیستەکان و سییەکان بن! لە کۆتاییەکەیدا ئەوەندە سەرسام بووە بە زەینەب خان و داوا دەکات لە سەرۆکی حکومەت کە پەیکەرێک بۆ ئەم شاعیرە دروست بکات و لەسەر تابلۆیەکیش ئەو دوو بەیتە شیعرەی زەینەب خان بنووسرێت کە لەبارەی هەولێری هۆلاکۆ بەزێنەوە نووسیویەتی، هەروەها پێی باشە قوتابییەکی خوێندنی باڵای بەشی کوردی، نامەیەکی دوکتۆرا لەسەر بەرهەمەکانی زەینەب خان بنووسێت(٧).

توێژینەوەیەکی دی لەبارەی ئەم دیوانە لە لایەن عوسمان موفتی بە عەرەبی نووسراوە بە ناوی (زینب خان، الادیبة الکبیرە التی لم ینصفها التأریخ)(٨). نووسەر لەم نامیلکەیەدا هەندێک باسی بیرەوەرییەکانی خۆی دەکات لە قەڵاتی هەولێر کە ئەوسا منداڵ بووە و ماڵی زەینەب خان لە قەڵات هاوسێیان بووە، لەبارەی شیعرەکانی، پێی وایە زەینەب خان سەروکاری لەگەڵ تەسەووفدا هەبووە و وەسفی یەکێک لە شیعرەکانی دەکات کە پێی وایە لە لووتکەی تەسەووفدایە(٩). ئەویش وەک نووسەرانی پێش خۆی بە ڕادەیەک پێی سەرسامە، زەینەب خان دەکات بە میری شاعیرانی ئافرەتی کورد، کە تا ئێستا شاعیرێکی ئافرەتی لەم شێوەیە لە ناو کورد سەری هەڵنەداوە کە لە چەندان بابەت و تەوەری جیاواز وەک خۆشەویستی، نیشتمان، نەتەوایەتی، جوانی، پەروەردە، تەسەووف، ئیمان، ستایش، حیکمەت...تاد بە شیعر داهێنان بکات(١٠).

وەک دیارە هەر سێ توێژەری بەڕێز زیاتر ستایشی شیعرەکان و پاشخانی ڕۆشنبیریی شاعیریان کردووە، هەروەها باسی ئەوەیان کردووە کە ئەم شاعیرە گەورەیە، مێژوو ستەمی لێ کردووە کە تا ئێستا نەناسراوە و تازە بە کورد دەناسێنرێت، هەرگیز بە لای ئەوەدا نەچوون کە ئاخۆ ئەم دیوانە بەم هەموو شیعرە نوێیانە و بەم زمانە کوردییە پەتییە تا چەند ڕاستە و جێی باوەڕە تا بەم شێوەیە بایەخی پێ بدرێ و وەک ڕاستییەکی ئەدەبی بە خوێنەران بناسێنرێت.

ئەم دیوانە شیعرییە دەکرێ لە زۆر ڕووەوە سەرنجی بدرێ و توێژینەوەی لەسەر بکرێ، ئەگەر شاعیرێک هەبووبێ بە ناوی زەینەب خان لە سییەکانەوە شیعری هەیە، ئەدی بۆ تا ئێستا نەناسراوە؟ ئەمە جێگەی پرسیارە، ئەم شاعیرە ئافرەتە بۆچی ئێستا بە خوێنەری کورد دەناسێنرێت؟ لە سییەکان و چلەکان و پەنجاکان ئەم هەموو گۆڤار و ڕۆژنامەیە هەبوونە، بۆ تاقە شیعرێکی لەمانە بڵاو نەکردووەتەوە؟ لە هیچ یەک لە کتێبەکانی مێژووی ئەدەبی کوردیش ناوی زەینەب خان نەهاتووە کە شاعیر بووە، بەڵام لە سەرووی هەموو ئەم پرسیارە بێ وەڵامانەدا، ئەوەی زیاتر مشتومڕ هەڵدەگرێت ئەو زمانە شیعرییەیە کە ئەو دیوانەی پێ نووسراوە، زمانەکە زمانێکی نوێیە و بەهیچ پێوەرێکی زمانەوانی، مێژوویی نابێ و ناکرێ ئەم دەقانە لە بیستەکان و سییەکان و چلەکانی سەدەی بیستەم نووسرابنەوە، بەڵکو هی سەردەمێکی نوێترە کە زمانەکە پەتی دەکرێ و کۆمەڵێک وشەی نوێ دێنە ناو زمانەکەوە، هەروەها ڕێنووسی دەستنووسەکانی کە لە دیوانەکەدا بڵاو کراوەتەوە، ڕێنووسێکی نوێیە و لە دوای شەستەکان پەیدا بووە، ئەمەش جێگەی ڕەخنە و تێڕامانە کە چۆن دەبێت ئەم ڕێنووسە هی سییەکان و چلەکان بێت؟! لە لایەکی دیکەوە ئەم تازەگەرییە لە ئەدەب کە شیعرەکانی پێ نووسراوە لەگەڵ ئەو بابەتانەی کە باسی دەکات، ناکرێ ئەم ئافرەتە کوردە بە ڕێبازی ئەدەبی و بە فیکر و بە زمان و ڕێنووس پێش سەردەمی خۆی کەوتبێت!.

ئەم توێژینەوەیە چەند سەرنجێکی زمانەوانییە لەبارەی گۆڕانی زمان و گۆڕانی واتای وشە و تەمەنی وشە لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی دی. لەم ڕوانگە زمانەوانییەوە شیکردنەوەیەک بۆ دەقە شیعرییەکان و ڕێنووسی دەستنووسەکانی ئەم دیوانە دەکەین و هەوڵ دەدەین ئەم دەقە شیعرییانە بۆ سەردەمی خۆی بگەڕێنینەوە. لە دوو تەوەرەوە لەم دیوانە دەکۆڵینەوە:

یەکەم: زمانی شیعرەکانی، بەراوردی دەکەین بە سەردەمی خۆی کە ئەو شاعیرە تێیدا ژیاوە، لە نیوەی یەکەم و سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم، بۆ ئەمەش نموونەی دەقێکی شیعری و دەقێکی پەخشان لە دوو ڕۆژنامەی ئەو سەردەمە ڕۆژنامەی (ژیانەوە) و (ژیان) بە نموونە وەردەگرین و بە شیعرەکانی نێو ئەم

ديوانە بەراوردی دەکەین.

دووەم: باسی قۆناغەکانی گەشەکردن و هەموارکردنی ڕێنووسی کوردی دەکەین و بەراوردی دەکەین بەو ڕێنووسەی کە لە دەستنووسەکانی ئەم دیوانەدا هاتووە، بۆ ئەوەی ڕوون بێتەوە کە ئەم دەستنووسانە هی چ سەردەمێکن و کەی نووسراون.

گەشەکردنی زمان و زمانی شیعر

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی زمانی زیندوو ئەوەیە کە هەمیشە لە گۆڕانێکی بەردەوامدایە و هیچ چرکەساتێک نییە زمانی تێدا وەستاو بێت و نەگۆڕێت. زمان بەردەوام وشەی نوێ بەرهەم دێنێت و وشە وەردەگرێت و وشەی کۆنیش فەرامۆش دەکات، بۆ هەر سەردەمێکیش زمان خۆی لەگەڵ پێویستییەکانی ئەو سەردەمە دەگونجێنێت و هەموو زاراوە و وشە و دەستەواژەکانی ئەو سەردەمەش لە خۆیدا کۆ دەکاتەوە و لە یادگەی خۆی ئەنباری دەکات.

دەرکەوتنی دەقی ئەدەبی لە هەر زمانێکدا، گەشەکردنی زمانەکەیە لە بواری ئەدەبی، لە هەمان کاتدا وشەکان و تایبەتمەندییەکانی ئەو زمانەش لە دەقەکە ڕەنگ دەدەنەوە کە دواتر ئەم دەقانە دەبن بە مێژوو بۆ زمانەکە و لە ڕێی ئەم دەقانەوە، قۆناغەکانی گەشەکردنی زمان و ئەدەب دەستنیشان دەکرێن. لەلایەکی دیکەوە زمانی شیعر هەر لە ڕووی دارشتنەوە، تایبەتمەندی سەردەمەکەی پێوە دیار نییە، بەڵکو ئەو فیکرانەش لە زمان خۆیان نمایش دەکەن کە لەو سەردەمەدا باوی هەبووە و دەقی ئەدەبی پێ نووسراوە. هەر ڕێبازێکی نوێی ئەدەبیش کاتێک دێتە نێو زمانەوە و شیعری پێ دەنووسرێت، لە نێو زمانەکە ڕەنگ دەداتەوە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە شەقڵ و کاریگەری ئەو سەردەمەش لەسەر دەقەکە بە جێ دەمێنێت کە ئەو دەقەی لێ بەرهەم هاتووە.

ئەگەر سەیرێکی ئەدەبی کلاسیکی کوردی بکەین کە شاعیرانی وەک فەقێ تەیران، مەلای جزیری، ئەحمەدی خانی، نالی، سالم، کوردی...تاد دەقی ئەدەبییان نووسیوە، بە زمانێک شیعریان نووسیوە کە هی سەردەمی خۆیان بووە کە سەردەمی ئەدەبی کلاسیکی کوردییە، لەو سەردەمەدا ئەو شێوازە لە شیعرنووسین باو بووە، ئەو زمانەش کە شیعری پێ نووسراوە، زمانێکە لە سەدەی حەڤدەم و هەژدەم و نۆزدەم، زمانی ئەدەبی باو بووە و پڕ بووە لە وشەی عەرەبی و فارسی و تورکی، زمانێکی کوردیی پەتی، بۆ دەقی ئەدەبی، لە ئارادا نەبووە، کاتێک بە سەرەتای سەدەی بیستەم دەگەین، ئەم جارە سەردەمێکی نوێ لە گەشەکردنی زمان و ئەدەب دێتە کایەوە و هەموو شەقڵ و کاریگەرییەکانی ئەو سەردەمەش لە دەقەکان ڕەنگ دەدەنەوە، تازەگەری لە ئەدەب و زمان دەست پێ دەکات، زمانی شیعر سادە دەبێتەوە و بە کوردییەکی پەتی و ڕەوان دەنووسرێت، شیعر لە ڕووی پێکهاتە و ڕوخسارەوە گۆڕانی بە سەردا دێت، ئەمە وێڕای ئەوەی کە ڕێنووسی زمانەکەش گەشە دەکات و لەگەڵ سیستەمی دەنگسازیی زمانەکە هەموار دەکرێت.

بەم پێیە سەردەمی نوێبوونەوەی ئەدەبی کوردی لە دوای سەدەی بیستەم دەست پێ دەکات و شاعیرانی وەک شێخ نووری شێخ ساڵح، ڕەشید نەجیب، پیرەمێرد، بێکەس، زێوەر، گۆران، دڵدار...تاد لە باشووری کوردستان و ڕەحیم ڕەحمی هەکاریش لە باکووری کوردستان دەقی ئەدەبییان نووسیوە، ئەم دەقانەش لە ڕووی زمان و ناوەڕۆک و ڕەوانبێژی و ڕێبازی ئەدەبی لەگەڵ دەقەکانی ئەدەبی کلاسیکی تەواو جیاوازن، بە بەراوردکردنی

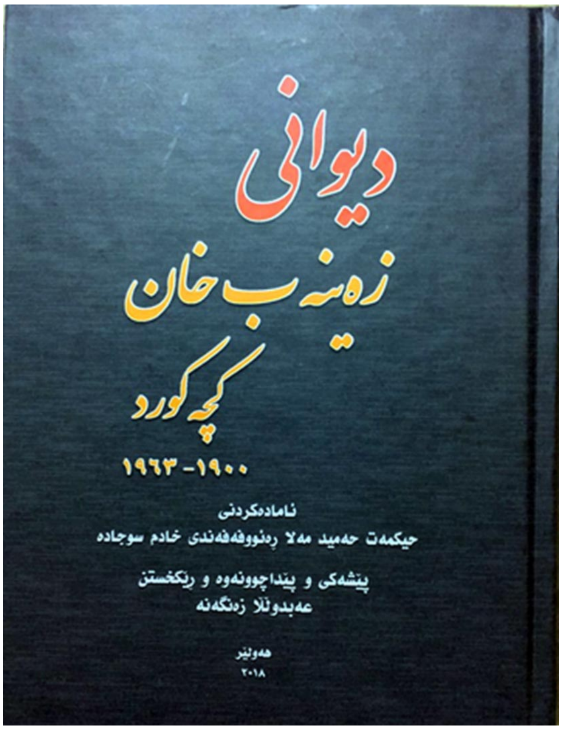

دەقــەکـــانی ئەم دوو ســـەردەمـــە دەتوانین بە جـوانی گـەشـەکـردنی ئەدەب و زمـان و ڕێنووس دەســتنیـشـان بکەین.

بێ گـومـان هەندێک جـار شـاعـیر دەتوانێت بە فـیکر، یان بۆچوونێک بە پێش سـەردەمی خۆی بکەوێت، بەڵام لە ڕووی زمـــان و داڕشـــتنەوە، بە تایبــەت لە ڕووی ڕێنووسەوە، ئەمە هەرگیز ڕوو نادات. بۆ نموونە لە ڕووی هەسـتی نەتەوایەتیـیـەوە ئەحـمــەدی خـانی بە پێش سەردەمی خۆی کەوتووە کە لە دیباجەکەی مەم و زین، باسی چەوسانەوە و ژێردەستەیی کورد دەکات لە بندەستی ڕۆم و عـەجـەم، ئەوە دیارە ئەو هەسـتە نەتەوایەتییـە لەو سـەردەمـە کـە لای خـانی هەبووە، لە کـۆتایی سـەدەی حەڤدەم ئەو هەسـتە لای هیچ شاعـیرێکی دیکەی کورد نەبووە کە بەم شێوەیە باسی ناسیۆنالیزمی کوردی بکات، چونکە ئەوە دیارە ناسیۆنالیزمی کوردی دواتر وەک فیکر و ڕێکخستن لە سەدەی بیستەم سەرهەڵدەدات و بە نێو توێژی ڕۆشنبیرانی کورددا بڵاو دەبێتەوە و هەر ئەو بیرە نەتەوەییـە لە دەقی ئەدەبی کـوردیشـدا ڕەنگ دەداتەوە، بۆیە بوونی ئەم ناسیـۆنالیـزمە لە مەم و زینی خانی دا، تێگەیشتن و توانایی هزریی شـاعـیرە بۆ تێگەیشـتنی لە چەوسـانەوەی نەتەوەکـەی کـە بە پێش سـەردەمی خـۆی کەوتووە، بەڵام زمانە شیعرییەکەی خانی هەر هی سەدەی حەڤدەمە و هی سەدەی بیستەم نییە.

هەر لەم ڕوانگەیەوە کاتێک سەیری زمـان و ناوەڕۆکی شـیـعـرەکـانی دیوانی زەینەب خـان و شـێـوازی ئەدەبیی نووسینیان دەکرێت، بۆ هەمـوو کەسێک جێگەی سەرنج و تێڕامـانە کـە چۆن شـاعـیـرێک لە ساڵی بیسـتـەکـان و سییەکانی سەدەی ڕابوردوو بە زمانێکی کوردیی سادە و پەتی ئەم شـیـعـرانەی نـووسـیـوە؟! هەروەها لە ڕووی نوێکردنەوەی ئەدەبی کـوردی و شـێـوازی نوێی شـیـعـری کـوردییـەوە، ئەم شـیـعـرانە بە پێشـەنگ دادەنرێن کـە بە پێش شێخ نووری شێخ ساڵح و گۆران دەکەون و لە ڕووی هەسـتی نەتەوایەتی و شیـعـری بەرگری و نیشـتـمـانی بە پێش بێکەس و پیرەمـێرد و حەمـدی و کـەمـالی...تاد کـەوتوون. ئەگـەر ئەمـەش ڕاست بێت، دەبێ جارێکی دی مـێـژووی ئەدەبی کـوردی بنووسـرێتـەوە و ئەم ئافـرەتە لە پێشـەنگی بزووتنەوەی شـیـعـری نوێی کوردی دابنرێت، چونکە ئەم هەمـوو داهێنانە ئەدەبییـە لەو سـەردەمـە، بە بازدانێکی گەورەی ئەدەبی و زمانی و هزری دادەنرێت کە لەم کچە کوردە لەو سەردەمە هاتووەتە بەرهەم کە ئەمەش لە دەرەوەی تێگەیشـتنێکی مـەنتـیـقی و عـەقـڵانییـە بۆ گەشەکردنی زمان و ئەدەب.

- زمان و ڕێنووسی کوردی لە ڕۆژنامەی (ژیانەوە) و (ژیان)

بۆ ئەوەی باشـتـر باسـەکە شی بکەینەوە، پێـویسـتـە بگەڕێینەوە بۆ بیستەکان و سییەکانی سەدەی بیستەم و تەمـاشـایەکی ئەو بڵاوکراوانە بکەین کـە لەو سەردەمـەدا دەرچوون، بۆ ئەوەی بزانین زمـانی کـوردی بۆ پەخـشـان و شیعر لە چ ئاستێکدا بووە؟ هەروەها ڕێنووسەکەی پێش هەمـــوارکـــردنی، لەو ســـەردەمـــە چۆن بووە؟ کــە ئەو سەردەمـەیە زەینەب خـان تێـیدا ژیاوە و گـوایە ئەو تێدا شیعرانەی نووسیوە.

لە سـاڵی ١٩٢٠ بۆ یەکـەم جـار لەلایەن ئینگلیـزەوە ئامـێری چاپ دێتە باشووری کـوردسـتـان و لە سلێمـانی دادەمـەزرێت، بوونی چاپخـانە لەم شـارەدا هەنگاوێکی گـرنگ و زەمـینە خـۆشکەر بوو بۆ چاپەمـەنی کـوردی و گەشەکـردنی زمانی کوردی. لە نێوان ساڵانی ١٩٢٠ - ١٩٣٠ بە هۆی ئەو چاپخـانەیەوە کـۆمـەڵێک گـۆڤـار و ڕۆژنامـە بڵاو دەکرێنەوە، سەرەتا لە سلێمـانی لە لایەن مـێـجـەر سـۆن ڕۆژنامــەی (پێـشـکەوتن) دەردەچێت، دواتریش لە سـەردەمی حوکـمـڕانیی شێخ مـەحـمـووددا بانگی کـوردسـتـان، ڕۆژی کـوردسـتـان، بانگی هەق، ئومێدی ئیستقلال بە دوای یەکدا دەردەچن، دوای ئەوەی بزووتنەوەی شـێخ مـەحـمـوود سـەرکـوت دەکـرێت و لە سلێـمـانی نامـێنێت، ئەم جـارە لە لایەن شـارەوانیی سلێـمـانیـیـەوە ڕۆژنامـەی ژیانەوە و ژیان دەردەچێت، چاپکراوەکـانی ئەو سـەردەمـە ئەمـڕۆ لەبەر دەسـتـمـانە، دەتوانین سەیری بکەین بۆ ئەوەی بزانین زمانی کوردی لە ڕووی فـۆرم و داڕشـتنەوە لەو سـەردەمـە لە چ ئاسـتێکدا بووە و ڕێنووسەکـەشی چۆن بووە؟ دواتریش چۆن گـۆڕانی بە سەردا هاتووە و زمانەکە پەتی کراوە و ڕێنووسەکەشی هەموار کراوە.

بۆ ئەوەی بزانین لە بیستەکان دەقی ئەدەبی کوردی چۆن بووە، نموونەی شیعری شاعیری نوێگەر شێخ نووری شێخ ساڵح (١٨٩٦ -١٩٥٨) وەردەگرین، کە لەگەڵ زەینەب

خـان هاوسـەردەم بووە. ئەم شـاعـیـرە لە کـاروانی نوێکردنەوەی شـیـعـری کـوردیدا لە ڕووی ناوەڕۆک و ڕوخسـارەوە، لە شـاعـیـرە پێشـەنگەکـانە. ئەم دەقـە شیعرییەی خوارەوە لە ٢ شوباتی ١٩٢٥ لە ڕۆژنامەی (ژیـانەوە) بـڵاو کـراوەتـەوە بـە نـاوی (هـاواری وەتەن)(١١). بە ڕێنووسی ئەو سەردەمە وەک خۆی:

"دوی شو لە خوا دیم کە ژنی مشفق و معصوم
هاواری اکرد من وطنم مادر ایوەم
ایفرمو بە حزنیکەوە زور عاجز و مغموم
هم دار ثمردارم و هم لذت میوەم
گر او بدریم بە شفیقانە بکیلریم
پشکوتنی گوپکە املم حاضر انە
او خلفە نمامە، لق و پوپ ناسک، پیریم
بی اویە اسبابی، بهارم کە خزانە
بی لطفی و بی خذمتی ایوە سراسر
اوراق امل غنچە امیدی ورانم
گر بیتو بکن ایوە مبالات بە ژیانم
ماندو احسینیتەوە هم سیبر و هم بر"(١٢)

وا لە خـوارەوە دەقـێـکی پەخـشـانـیش وەردەگـرین کـە سـەروتاری ڕۆژنـامـەی (ژیان)ـە لە سـاڵی ١٩٣٠ بڵاو کـراوەتەوە، تێیدا باس لە بایەخی چاپەمـەنی دەکـات لە ژیانی میللەتدا. بە ڕێنووسی ئەو سەردەمە وەک خۆی:

"درجەی علم و ادراکی ملتیک و نوعی پیشکوتنیان لە مطبوعاتیان دەراکەوی چونکە ملتیکی دواکەوتو کە وریابووە پیش همو شتیک هەول ادا بو ترقی معارف کە بناغەی معـارفـیش مطبوعاتە و یان بناغەی مطبوعات مـعـارفـە لە دواییدا اقـتـصـاد و لە پیش همویاندا انجا عمارە و سیاست و سائرە چونکە ملتیکی جاهل لە ڕوی نەزانینەوە کەلی شت بە چاک ازانی و ئەیکا نتیجە ضرر و ضایع بونی حقوقی خوی انتاج اکا. بو پیشکەوتنی معارفیش یکانە رهبر مطبوعاتە کە امەش انواعی هیە مـثـلا غزتە ترجمـانی حسیـاتی ملتـە، کتیـب و ادبیـات اوینەی کـمـالیـاتی او ملتـەیە و کـتب علمی امـەش، یان تألیف و، یان ترجمـە اکری لە لغـتیکی اجنبـیی یەوە، کتیبی مکتبیش لە میانەی اماندا اژمیرری"(١٣)

ئەگـەر سـەرنجـێـکی ئەم دوو دەقـە بدەین، دەتوانین بە ئاسـانی ئەوە دەسـتنیشـان بکەین کـە ئەم دوو دەقـە هی سـەردەمـێکە کـە زمـانی کـوردی هێـشـتـا پەتی نەکـراوە، زمـانەکـە پڕیەتی لە وشـەی عـەرەبی و فـارسی، جـاروبار تورکـیش، لە هەندێک وشـە هەوڵـی پەتیکردن دراوە، بەڵام زۆرینەی وشـەکـانی عـەرەبییـە، بە تایبـەتی شیعرەکەی شێخ نووری شێخ ساڵح، هەرچەندە هەوڵی نوێکردنەوەی شـیـعـری کـوردی داوە، بەڵام هێـشـتـا زمـانەکـەی پڕیەتی لە وشـەی عـەرەبی و فـارسی. وشـە عەرەبییەکان ئەمانەن: (مشفق، معصوم، وطن، عاجز، مغموم، ثمر، لذت، شفیقانە، امل، حاضر، اسباب، ، لطف، خذمت، اوراق، مبالات)، وشە فـارسییـەکـان: (مـادر، خـزان). دەقـە پەخـشـانەکـەش بە هەمـان شـێوە زۆرینەی وشـەکـانی عـەرەبییـە، زۆر کـەم هەوڵ دراوە بە کـوردییـەکی پەتی بنووسـرێت. زاراوە سـیـاسی و ئابوورییـەکـان هەر هەمـان عـەرەبییـەکـانن بەکـار هاتوون وەک (أنتاج، اقتصاد، معارف، صنایع، حقوق، مکتب، ترجمـە، تألیف، ترقی، مطبوعـات، عـمـارە،... تاد)، چونکە هێشتا زمانی کوردی زاراوەسازی بۆ نەکراوە.

پەتیکردن لە زمانی کـوردیدا، لە بیسـتـەکانی سـەدەی بیستەم، سەرەتاکانی دەست پێ دەکات و هەوڵ دەدرێت بە کوردییەکی پەتی بنووسرێت. ئەوە بوو بۆ یەکەم جار لە ڕۆژنامـەی پێشـکەوتن ژمـارە (٢٧) ی سـاڵی ١٩٢٠، مـێجـەر سۆن پێشـبڕکـێیـەک ڕادەگـەیەنێت و خـەڵاتێک دادەنێت بۆ ئەوانەی بە کوردییـەکی ڕوون و دیار دەنووسن کـە وشـەی فـارسی و تورکی و عـەرەبی کـەمـتـر تێـدا بێت(١٤). لە ژمـارەکـانی دواتر یازدە بابەتی بۆ دێت، لەمـانە سێ کـەس لەم پێشـبـڕکـێـیـە دەبیـەنەوە، کـە یەکەمـەکەیان بابەتێکی (شێخ نووری شێخ سـاڵح)ـە بە شیعـر بە ناوی (جـووت و گـا شتـێکی باشە)، خـەڵاتی یەکەم وەردەگرێت کە پەنجا ڕوپیە بوو(١٥). ئەم هەوڵە سـەرەتایەک بوو بۆ ئەوەی نووسـەران و شـاعـیـران هان بدرێن بە کـوردییـەکی پاراو و پەتی بنووسن، دواتر ئەم پاکسـازییەی زمان لە وشە بێگانەکان بەردەوام دەبێت و نووسەران و شاعیران هەوڵ دەدەن بە کوردییەک بنووسن کە وشەی عەرەبی و تورکی و فارسی تێدا نەبێت.

لە توێژینەوەیەکی نامەی دوکتۆرا کە لە لایەن دوکتۆر جەمـال جەلال عـەبدوڵڵا نووسراوە لەبارەی پەتیکردنی زمانی کوردی لە بیستەکانەوە تا حەفتاکان، ئاماژە بەوە دەکـات کـە لە نێـوان سـاڵانی ١٩٢٤ تا ١٩٣٩، وشـە خـوازراوەکـان(عـەرەبی، فـارسی، تورکی) لە زمـانی

کوردیدا بە ڕێژەی ٤٦,٤٨ ٪ بووە، دواتر پەتیکردنی بە چڕی دەست پێ دەکات تا لە نێوان ساڵانی ١٩٣٩ تا ١٩٥٨ ئەم ڕێژەیە زۆر کەم دەبێتەوە و دەبێت بە ٩,٥٨ ٪، واتە زمانەکە بە ڕادەیەکی ئەوتۆ پەتی کرا. دواتر ئەم پرۆسەیە هەر بەردەوام دەبێت تا لە نێوان ساڵانی ١٩٥٨ تا ١٩٧٣ ئەم ڕێژەیە یەکجار کەم دەبێتەوە و دەبێت بە ٤٦,٤ ٪ (١٦). واتە زمانەکە لە حەفتاکان بە ڕادەیەکی زۆر پەتی کرا و بۆ هەر وشەیەکی خوازراو وشەیەکی کوردی دانرا، یان داتاشرا.

بەم پێیە ئەو گۆڕانەی کە بەسەر فۆرمی دەرەوەی زمانەکەدا هات، گەشەکردنێک بوو بۆ زمانەکە کە لە ئەنجامدا زمانێکی کوردیی پەتی هاتە کایەوە و لە بواری نووسینی کتێب و ڕۆژنامەگەری و داڕشتنی دەقی ئەدەبیدا پەیڕەوی لێ کرا.

- زمانی شیعرەکانی دیوانی (زەینەب خان)

لەم دیوانەدا کە بە ناوی زەینەب خان بڵاو بووەتەوە، کۆمەڵە شیعرێک هەن ڕێکەوتی ساڵانی ١٩٢٠، ١٩٢٤، ١٩٢٧، ١٩٢٨، ١٩٢٩، ١٩٣٠ و کۆمەڵە شیعرێکی دی مێژووی ساڵانی سییەکان و چلەکان و پەنجاکانی لەسەرە، لە شەستەکانیش چەند شیعرێکی نووسیوە، تەنانەت لە ساڵی (١٩٦٣)یش کە ساڵی وەفاتی شاعیرە، پێنج شیعری هەیە.

لەم توێژینەوەیەدا زیاتر بە لای ئەو شیعرانەدا دەچین کە لە بیستەکان و سییەکان نووسراون، چونکە ئەو سەردەمە بۆ ئێمە جێگەی مشتومڕ و ڕەخنەیە، ئەو ماوەیە کە زمانەکە هێشتا پاکسازی تێدا نەکراوە، هەروەها قۆناغی سەرەتاییشە بۆ نوێکردنەوەی ئەدەبی کوردی.

بۆ بەراوردکاری نێوان ئەم دەقانە، دەقێکی شیعری نێو دیوانی زەینەب خان بە نموونە وەردەگرین بەناوی (سروشتی کوردستان) لاپەڕە (٦٢)، بە هەمان ئەو ڕێنووسەی کە لە دەستنووسی خۆیدا هاتووە، ئەم شیعرە لە ساڵی ١٩٣٠ لە گوندی تیمار لە هەولێر نووسیویەتی، لە کۆتایی دیوانەکە وێنەیەکی دەستنووسەکەی دانراوە(١٧):

جۆشا دڵم، لە وەرزی پایزی دا
سەری حوسنی، لە پەردەی ئازیزی دا
بەهاران، ناسۆری دەروون، حوزنی نامێنی
باران موژدەی، گوڵەباخ و سوێسن دەهێنێ
چرا شەوق و چرا زەوق و چرا ئازادی و ڕووناکی
چرای مەست و چرای دەست و چرای هەستی بێ باکی
تەم ڕووی لە کۆسارانە، مێرگ ڕووی لە بارانە
باران ئاوی لە هەوارانە، هەور چاوی یارانە
دەبێتە سەمای خۆشی و سەمای گەنجی و جوانی
سەمای مێرگ و درەخت و گیای سەوز و ئاوی کانی
سەنتوور لەولاوە، هاژە لەم لاوە، هەردووک دەخوێنن
لە ناو قەفەسی سروشتی ڕەنگین، دڵان دەڕفێنن

ئەگەر بەراوردێکی سەرپێیی هەر دوو دەقی ڕۆژنامەی (ژیانەوە) و (ژیان) لەگەڵ ئەم دەقە شیعرییەی دیوانی زەینەب خان بکەین، زۆر بە ڕوونی دیارە کە ئەم دوو دەقە لە دوو سەردەمی تەواو جیاواز بەرهەم هاتوون، ماوەیەکی زەمەنی زۆر لە نێوانیاندا هەیە، ئەوەی جێگەی تێڕامانە ئەم زمانە شیعرییەی کە ئەم دەقە شیعرییەی پێ نووسراوە، نابێت هی ساڵی ١٩٣٠ بێت، چونکە ئەو زمانەی کە لەو سەردەمە باو بووە، ئەو زمانە بووە کە شیعرەکانی شێخ نووری شێخ ساڵح و دەقی پەخشانی کوردی لە ڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمەی پێ نووسراوە، زمانێکە پڕیەتی لە وشە و دەستەواژەی عەرەبی، بەڵام زمانی ئەم دەقە شیعرییە و دەقەکانی دیکەی دیوانی زەینەب خان کە گوایە لە بیستەکان و سییەکان نووسراون، زمانێکی کوردیی سادە و ڕەوان و پەتییە، بە دەگمەن نابێت وشەی عەرەبی تێدا نییە، واتە ئەو زمانە کوردییە پەتییەیە کە لە دوای شەستەکان و حەفتاکان لە زمانی کوردیدا هاتە ئاراوە!

ئەگەر تەماشایەکی شیعری شاعیرەکانی بیستەکان و سییەکان بکەین وەک تاهیر بەگی جاف، ئەحمەد موختار بەگی جاف، ناری، ئەدیب، ئەدەب، حەمدی، سافی...تاد کە درێژبوونەوەی ئەدەبی کلاسیکی کوردین، زمانەکەیان بەشێکی زۆری وشەکانی عەرەبی و فارسی و تورکییە، بەڵام لە دوای سەدەی بیستەم هەوڵی نوێکردنەوەی ئەدەبی کوردی دەدرێت لە نێوان ساڵانی ١٩١٨ - ١٩٣١ لە باکووری کوردستان ڕەحیم ڕەحمی هەکاری و لە باشووریش شێخ نووری شێخ ساڵح، عەبدوڕەحمان بەگی بابان، ڕەشید نەجیب،... تاد پێشەنگی ئەم نوێکردنەوەن. لەم قۆناغەدا سەرەڕای

نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە ڕووی پێکهات و ڕوخسارەوە، تا ڕادەیەکی زۆر هەمان شێوازی زمانی شیعری بەسەر دەقە شیعرییەکانیاندا زاڵە(١٨)، بە تایبەت لە ڕووی زۆری وشەی عەرەبی و فارسی، بەڵام لە قۆناغی دوای ئەوان قۆناغێکی گرنگی تازەگەری لە ئەدەبی کوردیدا دەست پێ دەکات، بە تایبەتی لە باشووری کوردستان لە نێوان ساڵانی ١٩٣٢ - ١٩٦٦ کە عەبدوڵڵا گۆران پێشڕەوی ئەم قۆناغە دەکات و کۆمەڵێک شاعیری دی هەمان ڕێڕەوی تازەگەری لە ئەدەبی کوردیدا دەگرنە بەر وەک دڵدار، ئەحمەد هەردی، ئەحمەد دڵزار، ئیبراهیم ئەحمەد، مەدهۆش، کامەران موکری، محەمەد ساڵح دیلان، کاکەی فەللاح،.. تاد لەم قۆناغەدا شیعر لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە گۆڕانی بەسەردا دێت و کێش و سەروا دەمێنێت، بەڵام زۆر گرنگ نابێت، زمانی شیعر خۆی لەو زمانە کلاسیکییە ڕزگار دەکات کە پڕ بوو لە وشەی عەرەبی و فارسی و تورکی، هەر بۆیە لەم قۆناغەدا زمانی کوردی پاکسازی دەکرێت، بۆ وشە عەرەبییەکان، وشەی کوردی دەدۆزرێتەوە و کوردییەکی پەتی بەرهەم دێت، ئەمە سەرەڕای ئەوەی زمانی شیعریش سادە و ڕەوان دەبێت و خەڵکێکی سادەش دەتوانێت لە دەقە شیعرییەکان تێ بگات(١٩).

بەپێی ساڵی نووسینی شیعرەکانی دیوانی (زەینەب خان) کە کۆنترین شیعری لە ساڵی ١٩٢٠ دەست پێ دەکات، هاوسەردەمە لەگەڵ قۆناغی سەرەتاکانی نوێکردنەوەی ئەدەبی کوردی، دواتر دێتەوە نێو قۆناغی نوێگەری لە شیعری کوردیدا لە سییەکان و چلەکان و پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا، هەر لەم ڕوانگەیەوە ئەگەر سەرنجی ئەو شیعرانە بدەین کە لە بیستەکان و سییەکاندا نووسراون، دەبینین لە ڕووی زمان و ناوەڕۆک و پێکهاتە و ڕوخساری شیعر جیاوازییەکی زۆر هەیە، بە تایبەت ئەو زمانە کوردییە پەتییە، لە بیستەکان و سییەکان نەبووە! ئەگەر هەشبوو بێت، هەوڵەکان سەرەتایی بوون، بەڵام ئەو زمانە شیعرییەی دیوانی (زەینەب خان) بە هەموو پێوەرە زمانەوانییەکان و پێوەری نوێکردنەوەی دەقی ئەدەبی، نابێت هی بیستەکان و سییەکان بێت، بەڵکو هی سەردەمێکی درەنگترە کە زمانی شیعر تەواو سادە دەبێتەوە و بە کوردییەکی پەتی

و پاراو دەنووسرێت، زاراوە و وشەی نوێ دێنە ناو زمانەوە، کە ئەم شێوازەش لە دەقی ئەدەبیدا لەدوای شەستەکان و حەفتاکان پەیدا دەبێت.

ئەمە لایەنێکی باسەکەیە، لە لایەکی دیکەوە ئەگەر بە مێژووی گەشەکردنی هەر زمانێکدا بچینەوە، دەتوانین هەنگاو بە هەنگاو قۆناغەکانی گەشەکردنی دیاری بکەین، بە تایبەتی لە ڕووی زاراوەسازی و وشەڕۆنانەوە، هەر وشەیەک لە زمان مێژوویەکی هەیە، ئەو زانستەی کە هەوڵی ناسینەوەی ڕیشەی وشەکان دەدات، ئیتیمۆلۆجی پێ دەگوترێت، لە ڕووی ئیتیمۆلۆجییەوە هەندێک وشە هەن لە زماندا زۆر کۆنن، هەندێکیش تازە پەیدا بوون و کەوتوونەتە ناو نووسین، هەندێک وشەش هەن لە سەردەمێکدا لە زماندا هەبوون، ئەمڕۆ ئەم وشانە چیدی بەکار نایەن و بوون بە وشەی مردوو، لە زمانی کوردیشدا بە هەمان شێوە لە هەر سەردەمێک کۆمەڵێک وشە بەرهەم هاتوون و بوون بە باو و مۆرکی ئەو سەردەمەیان پێوە دیارە، دواتر سەردەمێکی نوێ دێت و ئەو وشانە لە زمان کۆن دەبن و چیدی بەکار نایەن وشەی نوێ دێنە جێگەیان، بۆ نموونە لە بیستەکان و سییەکان بۆ قوتابخانە ئەم وشانە هەبوون: مەکتەب، مەدرەسە، دەرسخانە، خوێندنخانە، قوتابخانە، بەڵام دواتر ئەم وشانە زۆربەیان لە زمان نامێننەوە، تەنیا قوتابخانە نەبێت درێژە بە مانەوەی خۆی دەدات، لەپاڵ ئەوەش وشەی نوێتر پەیدا دەبێت وەک فێرگە، خوێندنگە...تاد بۆیە هەر دەقێکی شیعری ئەگەر ئەم وشە کۆنانەی تێدا بێت بۆ قوتابخانە دەقێکی کۆنی سییەکان و چلەکانە، ئەگەر دەقێکیش باسی قوتابخانە و فێرگە و خوێندنگە بکات ئەوە دیارە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دوای پەتیکردنی زمانەکە کە ئەویش دوای شەستەکان و حەفتاکانە، یان هەندێک لە وشەکان لە ڕووی واتاسازییەوە گۆڕانیان بەسەردا دێت، لە سەردەمێک واتایەکیان هەبووە، ئەمڕۆ واتایەکی دیکەیان هەیە، یان واتاکەیان فراوان بووە، بێجگە لە واتای خۆیان، واتای دیکەیان بۆ پەیدا بووە. بۆ نموونە وشەی ڕێباز لە زمانی کوردیدا بە مانای ڕێگا و شوێنی بە ڕێدا ڕۆیشتنە، ئەمڕۆ ئەم وشەیە ماناکەی فراوان بووە بۆ کۆمەڵێک باوەڕ و ڕێنمایی هزری و سیاسی و ئایینی و ئەدەبیش بەکار دێت کە بە عەرەبی پێی دەگوترێت (مذهب) وەک

دەگـوترێ ڕێبـازی ئەدەبی، ڕێبـازی ئاینی، ڕێبـازی سیاسی،... تاد، یان وشەی گەندەڵ لە پێشدا ئەم وشەیە بۆ داری ڕزیو و کـرمن بەکـار هاتووە، ئەمـڕۆ مـاناکـەی فـراوان بووە بۆ هەمـوو کـارێکی ناقـانوونی و دزی و فرۆفێڵی سیاسی و ئیداری و ئابووری بەکار دێت کە بە عەرەبی پێی دەگوترێت (فساد).

لەم بەشەدا هەوڵ دەدەین چەند وشە و دەسـتەواژەیەک لە شیعـرەکانی دیوانی زەینەب خان بە نموونە وەرگرین و بەراوردی دەکەین بەو سەردەمەی کە ئەو شیعـرەی تێدا نووسـراوە، ئاخـۆ ئەم وشانە لەو سـەردەمـەدا بوونیـان هەبووە؟ ئەگەر هەشبـووبن! ئایا بەو مانایە بووە کە لەم شیعرەدا مانایان بۆ هاتووە؟

ئەگەر تەماشای هەموو شیعرەکانی ئەم دیوانە بکرێت، هەست بەم زمانە نوێ و پەتییە دەکرێت! هەر بۆیە دەکرێ سەرتاپای وشە و دەستەواژەکان شی بکرێنەوە، بەڵام بۆ ئەم باسە لە چەند شیعرێک چەند وشە و دەستەواژەیەک وەردەگرین و شی دەکەینەوە، چونکە مشـتێک نموونەی خەرمانێکە.

لەم شیعرەی سەرەوەدا کە باسی (سروشتی کوردستان) دەکـات، بە زمـانێک نووسـراوە کـە لە ڕووی وشـە و داڕشتنەوە زۆر پەتییە، زمانێکی تەواو نوێیە، تەنیا دوو وشـە بە نموونە وەردەگـرین (سـروشت و وەرز)، ئەوەی یەکـەم سروشت، وشـەیەکە لە دوای شەسـتەکـانەوە بۆ (طبیـعـە)ی عـەرەبی بەکـار هات، بەڵام لە شـیـعـری شاعیرانی کلاسیکدا تا ساڵانی سییەکان و چلەکانیش هەر تەبیـعـەت بەکـار هاتووە و سـروشت دواتر لە ڕێی زمانی فـارسییەوە دێتە ناو زمانی کوردی. ئەم وشەیە (سرشت) لە فـارسـیـدا بە مـانای خـوو و فـیـتـرەت دێت(٢٠)، کـە هاتووە بۆ ناو زمـانی کـوردی بووە بە سروشت و مـاناکەی گۆڕاوە بۆ سروشـتی (تەبیعـەت) بەکـار هاتووە، ئەمـەش لە دوای پەنجـاکـان کـەوتە ناو زمانەوە و بوو بە باو، بۆیە ئەم شیعرە کە دەستـەواژەی (سروشتی ڕەنگینی) تێدا هاتووە نابێت هی سییـەکان بێت، بۆ وشەی (وەرز)، کە بۆ (فصل) بەکار هاتووە، " لە وەرزی پاییـزی دا" ئەم بەکارهێنانە بۆ وەرز نوێیـە لە دوای شەستەکان و حەفتاکان لە زمانی کوردی بوو بە باو، بەڵام لە شیعری شاعیران لە بیستەکان و سییەکان هەر بە فەسڵ هاتووە وەک فەسڵی گوڵان، فەسڵی بەهار، فەسـڵی خەزان،.. فەرهەنگی خاڵ بۆ مانای ئەم وشەیە دەڵێت: " ١- زەمینێکە کە کێڵرا بێ و تۆی پێوە کرابێ. ٢- بریتییە لە ساڵێک. دوو وەرزە ڕەنجبەرم(٢١)، واتە دوو ساڵە ڕەنجبەرم. لە فەرهەنگی مەهابادیش کە کوردی و عـەرەبیـیـە ئەم وشـەیە بە مـانـای (عـام)، واتە سـاڵ هاتووە(٢٢). لە فەرهەنگی کشتوکاڵیشدا بەرگی دووەم کە لە ساڵی ١٩٧٢ بڵاو کراوەتەوە (وەرز) هەر بە مانای ساڵ هاتووە(٢٣)، کەواتە ئەم وشەیە تا سەرەتای ساڵی حەفـتـاش بە مـانـای سـاڵ بووە، بەڵام دواتر لە زمـانی کـوردی مـاناکـەی فـراوان دەبێت و مـانـای دیکەی لێ دروست دەکـرێت کـە دواتر بۆ فـەسـڵـەکـانی سـاڵ بەکـارهاتووە، وەرزی بەهار، هاوین...تاد ئێـسـتـا زیاتر مـانای فراوان بووە بۆ فـەسـڵێکی کـتێب و بۆ فـەسڵی خوێندنی ساڵیش بەکـار دێت، دەگـوترێ وەرزی یەکـەمی خوێندن. لێرەدا ئەوەی جێگەی سـەرنجە لەم شـیـعـرەی دیوانی زەینەب خان ئەم وشـەیە بە مـانای شەسـتەکـان و حەفتـاکـان بەکارهاتووە، نەک بە مانای دەقێکی ساڵی سییەکان بێت، ئەمەش بەڵگەیە کە ئەم شیعـرە لە دوای حەفتاکان نووسراوە.

لە شـیـعـرێکی دیکەدا لە دیوانی زەینەب خـان بە ناوی (یەکی ئایار، جـەژنی کـرێکاران) کـە مـێـژووی ١٩٢٤ لەسەر دانراوە، لاپەڕە (٢٤). ڕۆژی یەکی ئایار لە دوای پەنجاکانەوە بوو بە ڕۆژێکی جیهانی و وڵاتانی جیهانیش ئەم ڕۆژەیان کـرد بە پشـوویەکی ڕەسـمی، کـەچی سـەیرە زەینەب خـان لە ١٩٢٤ باسی یەکی ئایار بکات!؟ بۆیە یادی ئەم ڕۆژە وەک جـەژنی کـرێکاران لەگـەڵ سـاڵی نووسینی ئەم شیعرە پێکەوە گونجانیان نییە، چونکە لەو کاتەدا، بەتایبەتی ساڵانی بیستەکانی کوردستان یادی ئەم ڕۆژە لای هیچ ڕۆشنبـیـرێک نەبووە، تا ئافـرەتێکی تەمەن بیست و چوار ساڵ لە قەڵاتی هەولێرەوە یادی ئەو ڕۆژەی کردبێتەوە و شیعری بۆ بنووسێت! ئەمە دیوێکی مـەسـەلەکـەیە کـە لە ڕووی ڕۆشنبـیـری و هۆشـیـاریی سـیـاسـی، ناوەڕۆک و مـەغـزای ئەم شیـعـرە نابێت هی بیستەکان بێت، بەڵام لە دیوێکی دیکەی زمانەوانییەوە، ئەم شیعرە سەرتاپای دەقێکە بە زمانێکی کوردیی پەتی نووسـراوە بە وشـە و داڕشتن بۆ سـاڵی حـەفـتـاکـان دەگەڕێتەوە کە تەنیا چەند وشەیەکی عـەرەبی تێدایە، ئەوانی دی هەمووی وشەی نوێباوە. بۆ نموونە (نیشتمان،

کرێکار، خۆبەخش) ئەم وشانە لە بیستەکان هەرگیز دەست ناکەون و لە نووسینی کوردی باو نەبوون. نیشتمان ئەوسا لە شیعری شاعیرانی بیستەکان و سییەکان هەر (وەتەن) بووە، کرێکاریش هەر عەمەلە بووە، بەڵام ئەو وشەیەی کە زیاتر مشتومڕ هەڵدەگرێ وشەی (خۆبەخش)ـە کە لەم بەیتەی خوارەوەدا هاتووە:

(زەینەب) خۆزگە تۆش دەبوویتە کرێکاری خۆبەخش
بۆ بینایەی قوتابخانەی منداڵانی کوردستان

وشەی (خۆبەخش) تا هەشتاکانیش لە زمانی کوردیدا وشەیەکی باو نەبووە، دواتر لە نەوەدەکان زیاتر دێتە ناو نووسین، ئەم وشەیە لە هیچ یەک لە فەرهەنگەکانی خاڵ و مەهاباد و (کوردستان)ی گیوی موکریانیدا نییە، تەنانەت لە هەنبانە بۆرینەشدا نییە، چونکە لە دوای هەشتاکان دانراوە، کەواتە ئەو پرسیارە دێتە پێش چۆن دەبێ وشەی خۆبەخش لە شیعرێکی ساڵی ١٩٢٤دا هاتبێت؟! ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە کە ئەم شیعرە لە دوای هەشتاکان دانراوە.

ژێدەر و پەراوێز

١- دیوانی زەینەب خان، کچە کورد ١٩٠٠ - ١٩٦٣، ئامادەکردنی: حەمید مەلا ڕەئووفەفەندی خادم سوجادە، پێشەکی و پێداچوونەوە و ڕێکخستن: عەبدوڵڵا زەنگەنە، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٨.

٢- هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٤.

٣ - پ.د.شوکرییە (شەکراو) ڕەسووڵ، زەینەب خان (کچە کورد) خانمە شاعیری پێشەنگ لە خەبات و کۆڵنەداندا، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٨.

٤- هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٠٧ - ٢٠٨.

٥- د. محمد نوری عارف، زەینەب خان (کچە کورد)، شوێنی چاپی نییە، ٢٠١٨.

٦- هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٥٠.

٧- هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٦٣.

٨- عثمان المفتي، زينب خان، الاديبة الكبيرة التى لم ينصفها التأريخ، بدون مكان الطبع، اربيل، ٢٠١٨.

٩- نفس المصدر السابق. ص١٤.

١٠- نفس المصدر السابق. ص٢٤.

١١- ڕۆژنامەی ژیانەوە، ژمارە (١٤) ساڵی یەکەم، چاپخانەی بلدیە، سلێمانی، ١٩٢٥. ل٢.

بڕوانە: عەبدوڵڵا زەنگەنە، ژیانەوە و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا ١٩٢٤ - ١٩٢٦، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریان، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٠.

١٢- ئەم شیعرانە لە دیوانەکەی شێخ نووری شێخ ساڵح خراوەتە سەر ڕێنووسی نوێی کوردی. بڕوانە:

دیوانی شێخ نووری شێخ ساڵح، بەرگی یەکەم، کۆکردنەوە و ساغکردنەوە و لەسەر نووسینی: ئازاد عەبدولواحید، چاپی دووەم، بڵاوکراوەکانی دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨. ل٤٨٣.

دوێ شەو لە خەوا دیم کە ژنێ موشفیق و مەعسووم
هاواری ئەکرد، من وەتەنم مادەری ئێوەم
ئەیفەرموو بە حوزنێکەوە زۆر عاجز و مەغمووم
هەم داری سەمەردارم و هەم لەزەتی میوەم
گەر ئاو بدرێم بە شەفیقانە بکێڵرێم
پشکووتنی گوڵێکەی ئەمەلم حازری ئانە
ئەو خەلفەنەمامەی، لق و پۆپ ناسک، پیریم
بێ ئاوییە ئەسبابی، بەهارم کە خەزانە
بێ لوتفی و بێ خزمەتی ئێوە سەراسەر
ئەوراقی ئەمەل، غونچەی ئومێدی وەرانم
گەر بێتو بکەن ئێوە موباڵات بە ژیانم
ماندوو ئەحەسێنێتەوە، هەم سێبەر و هەم بەر

١٣- ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە (٢٣٦)، مطبعة بلدية، سلێمانی، ٢٤ نیسانی ١٩٣٠. ل١.

بڕوانە: ڕۆژنامەی ژیان، دووەم بەرگ، ئامادەکردنی: ڕەفیق ساڵح، لێکۆڵینەوە سدیق ساڵح، زنجیرە چاپکراوی شارەوانیی سلێمانی. ٢٠٠٣.

١٤- ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژمارە (٢٧)، چاپخانەی حکومەت، سلێمانی، ٢٨ ئۆکتۆبەر ١٩٢٠. ل٤.

بڕوانە: ڕۆژنامەی پێشکەوتن، یەکەمین ڕۆژنامەی سلێمانی، ئامادەکردنی: ڕەفیق ساڵح، سدیق ساڵح، بڵاوکراوەی بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠١٢.

١٥- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ژمارە (٠٣). ل.٢.

16- Jamal Jalal Abdulla, Some Aspects of Language Purism among Kurdish Speakers. PhD dissertation, (unpublished), University of York (England), (1980). P.181.

دیوانی زەینەب خان، کچە کورد ١٩٠٠ - ١٩٦٣. ل٢٨٩.

١٧- د. سرور عبدالله، حركة الحداثة في الشعر الكردي، مطبوعات مركز چاودێر، مطبعة حمدي، السليمانية، ٢٠١٢. ص٢٨.

١٨- نفس المصدر السابق. ص. ٥٥ - ١٠١.

١٩- حسن عمید، فرهنگ عمید، سه جلدی(جلد دوم)، انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٧٥. ص١٤٢٢.

٢٠- شێخ محەمەدی خاڵ، فەرهەنگی خاڵ، جزمی سێهەم، چاپخانەی کامەرانی، سلێمانی، ١٩٧٦، ل٣٨٢.

٢١- گیوی موکریانی، فەرهەنگی مەهاباد، چاپی دووەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠١٢، ل٤٧٩.

٢٢- معروف قەرەداغی، فەرهەنگی کشتوکاڵ، بەرگی دووەم، چاپخانەی دار السلام، بەغدا، ١٩٧٢، ل١٣٤.

٢٣- گیوی موکریانی، فەرهەنگی کوردستان، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چاپی دووەم، هەولێر. ٢٠١٧، ل١٢٥٢.